

KAVRAMSAL VE TARİHSEL OLARAK VATANDAŞLIK

Güven ŞEKER¹

Hüseyin GÜL²

Özet

Vatandaşlık kavramı, modern ulus-devletin ortaya çıkmasıyla birlikte kişilerin devlete karşı hak ve sorumluluklarının belirlendiği, ulusal topluluğa üyelik ve bu üyeliğin getirdiği haklar ve yükümlülükler üzerine odaklanan çok katmanlı bir durumu ifade eder. 1990'lı yıllardan itibaren küreselleşme tartışmaları, uluslararası göç ve ekonomik örgütlerin etkisiyle vatandaşlık konusunu karmaşık hale getirmiştir. Bu çalışmanın amacı, vatandaşlık kavramına dair literatür derlemesi sunmanın yanı sıra küreselleşme literatüründeki vatandaşlık bakış açısını sorgulamaktır. Türkiye'deki uygulamalara örnek olma ve gelişmeleri yakalama amacıyla, kamu yönetimi bakış açısında vatandaşlık konusunu değerlendirmek, siyasi-hukuki işlemlerin farklı boyutlarını ortaya koymak hedeflenmektedir. Vatandaşlık tanımı, dil farklılıklarına rağmen belirli hak ve görevlere dayanan bir aidiyet biçimi olarak kabul edilir. Günümüzde, küreselleşme, çok kültürlülük, terörle mücadele gibi faktörler vatandaşlık kavramını evrimsel bir süreçte sokmuş ve vatandaşlık hakları giderek değişen bir dinamizme sahip olmuştur. Son olarak, vatandaşlık tarihsel gelişimi incelendiğinde, Antik Yunan'dan başlayarak siyasi üyelik ve ulus-devlet anlayışına kadar uzandığı görülmektedir. Günümüzde küreselleşme, çok kültürlülük, insan hakları gibi etkilere vatandaşlık kavramı sürekli evrim geçirmekte ve bu değişimler kamu yönetimi alanında daha kapsamlı araştırmaları gerektirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Vatandaşlık, Kamu Yönetimi, Modern Dönemde Vatandaşlık

JEL Kodları: R50, K19, D78

CITIZENSHIP: A CONCEPTUAL AND HISTORICAL FRAMEWORK

Abstract

The concept of citizenship refers to a multi-layered situation in which the rights and responsibilities of individuals towards the state are determined with the emergence of the modern nation-state, focusing on membership in the national community and the rights and obligations that come with this membership. Since the 1990s, discussions on globalization have complicated the issue of citizenship under the influence of international migration and economic organizations. This study aims to present a literature review on the concept of citizenship and questions the citizenship perspective in globalization literature. To set an example for practices in Türkiye and catch up with developments, it aims to evaluate the issue of citizenship from the perspective of public administration and reveal the different dimensions of political-legal transactions. The definition of citizenship is considered a form of belonging based on certain rights and duties despite language differences. Today, factors such as globalization, multiculturalism, and the fight against terrorism have brought the concept of citizenship into an evolutionary process, and citizenship rights have an increasingly changing dynamism. Finally, when the historical development of citizenship is examined, it is seen that it extends from Ancient Greece to political membership and the understanding of the nation-state. Today, the concept of citizenship is constantly evolving due to influences such as globalization, multiculturalism, and human rights, and these changes require more comprehensive research in the field of public administration

Keywords: Citizenship, Public Administration, Citizenship in the Modern Era

JEL Codes: R50, K19, D78

GİRİŞ

Vatandaşlığın elde edilmesi, kişilerin başka bir devlete vatandaşlık müracaatı ve bu müracaat sonucunda vatandaşlık elde etmesi modern ulus-devletin ortaya çıkması ile birlikte bir sorun haline gelmiştir. Devletin var olabilmesi için gerekli beşerî sermaye millettir. Millet bireylerden oluşan belirli bağlarla birbirine bağlı insanlardan teşekkül eder. Modern ulus devletlerde bu bağ “vatandaş” terimi ile ifade edilir. Bireyin vatandaş olarak devlete karşı sahip olduğu hak ve sorumluluklar ile devletin

¹Misafir Öğretim Üyesi, Carleton University- Norman Paterson School of International Affairs, Ottawa, Canada, guvenseker@cunet.carleton.ca, ORCID ID: orcid.org/0000-0003-4766-7921.

²Dr. Öğretim Üyesi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın, Türkiye, huseyingul@adu.edu.tr, ORCID ID: orcid.org/0000-0001-7584-8354.

vatandaşlarına karşı sorumluluğu, ülkeden ülkeye vatandaşlık tanımını ve vatandaşlara dönük uygulamalarını farklı kılabilmektedir.

Vatandaş olmak modern ulus-devlet “sağduyusunun” bir parçasıdır. Ulusal topluluk, kişinin üyeliğini belirler. Vatandaşlar bu toplulukta çeşitli iktisadi, siyasi, sosyal ve kültürel haklara sahiptir. Bu haklar, devlete ve topluma karşı yükümlülüklerle dengelenir. Bunlar, yasalara uymak, vergi ödemek ve savaş durumunda ülkeyi savunmak gibi çeşitli ödev ve yükümlülüklerdir. İlkesel olarak, her vatandaşın yalnızca bir ulus-devlete ait olması ve bu ulus-devletin, kendi topraklarında kalıcı olarak yaşayan tüm bireyleri vatandaşı olarak kabul etmesi amaçlanmaktadır. Bu bakımdan vatandaşlık, ülkedeki herkesin tabii olduğu kavram anlamına gelirken, vatandaşın dışında kalan diğerleri yabancı olarak anlaşılmaktadır (Castels, 2007: 18).

Vatandaşlık, hukuki, siyasi ve sosyo-ekonomik yönleri olan çok boyutlu bir durumu ifade eder. Bu “çok boyutlu” duruma ilişkin olarak 1990’lı yıllardan itibaren sosyal bilimlerin alanında yoğun bir ilgi söz konusu olmuştur. Vatandaşlıkla ilgili akademik ve siyasi tartışmaların hız kazanmasında “küreselleşme” tartışmalarının etkisi göz ardı edilemez. Küreselleşmenin etkisiyle artan uluslararası göç dünya tarihi bakımından günümüze kadar görülmedik şekilde yaygın bir hal almıştır. Bu duruma ulus-ötesi siyasi yapıların ve ulus-aşırı ekonomik örgütlerin artan önemi büyük katkı yapmıştır. Bu katkının ulus-devletler üzerinde yarattığı baskı ve etki, ulus-devletin mevcut siyasi, iktisadi ve sosyal yapılarının sorgulanmasına ve bunların değişimine yönelik taleplerin yoğunlaşmasına kaynaklık etmiştir. Soya dayalı klasik vatandaşlık yerine, çok-kültürlü Amerikan vatandaşlığı ve çok-kimlikli Avrupa Birliği vatandaşlığı gibi yeni siyasi ve hukuki tartışmalar baş göstermiştir (Esendemir, 2008:11). Türkiye’de vatandaşlık Türk vatandaşlığı kanunu ile ortaya konulmaktadır. Kanun vatandaşlık tanımını Madde 3-ç bendinde “*Türk vatandaşı: Türkiye Cumhuriyeti Devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan kişiyi*” ifade eder şeklinde tanımlamaktadır. Vatandaşlık bağının kazanılması ise ikinci bölüm 5 ve devamı maddelerde açıklığa kavuşturulmuştur. 5. maddeye göre “*Türk vatandaşlığı, doğumla veya sonradan kazanılır*” şeklindedir. Doğumla yani soya dayalı vatandaşlık kazanımı, anne ve babadan herhangi birisinin Türk vatandaşlığına bağlanmıştır. Ayrıca doğumda anne veya babanın vatandaşlığı yoksa Türkiye’de doğan çocuk da Türk vatandaşı olarak kabul edilmektedir. Son olarak sonradan kazanılan vatandaşlık ise yetkili makam kararı veya evlat edinilme ya da seçme hakkının kullanılması ile gerçekleşir. Dolayısı ile kanundaki düzenleme ulus devlet yaklaşımı ile ele alınabilecek bir bakış açısını ifade etmektedir.

Vatandaşlık konusunun kamu yönetimi bilimi bakış açısı ile ele alınması ve değerlendirilmesi, bu alandaki konu zenginliğini arttırabileceği gibi vatandaşlık özelinde gelişen siyasi ve hukuki iş, işlem ve uygulamaların farklı boyutlarını ortaya koyabilecektir. Bu bakış açısı ile çalışmanın amacı, vatandaşlık kavramı ile ilgili literatür derlemesi sunmanın yanı sıra küreselleşme alan yazındaki vatandaşlık bakış açısını sorgulamaktır. Bu açıdan çalışma Türkiye’de bu alanda yapılacak çalışmalara en azından “kavramsal ve tarihsel” süreç özelinde bir katkı sunma gayretindedir.

1. VATANDAŞ VE VATANDAŞLIĞIN TANIMI

Vatandaşlık, günlük hayatta ve akademik alanda yaygın olarak kullanılmaktadır. Vatandaşlık kavramını "ideal topluluğun aktif olarak hayata geçirilmesi" olarak gören Yunan filozoflarına kadar giden uzun bir geçmişi bulunmaktadır. Genel anlamda vatandaşlık, belirli hak ve görevlere dayanan belirli bir aidiyet biçimi olarak ifade edilmektedir (Weber-Pillwax, 2008:194).

İngilizce’de resmi "devlet vatandaşlığı" ve "vatandaş" olarak topluma tam üyelik olmak üzere iki farklı kavram için yalnızca *citizenship* terimi kullanılırken, Fransızca’da vatandaşlık hem resmi vatandaşlığı hem de vatandaşların haklarını (cumhuriyet geleneği bağlamında) tanımlayan *citoyenneté* terimi ile ifade edilmektedir. Almanca ve İskandinav dillerinde ise resmi vatandaşlık ve vatandaşlık için *Staatsbürgerschaft* ve *Mitbürgerschaft* iki farklı kelime vardır. Bu terim farklılıkları resmi devlet vatandaşlığı ile vatandaş olarak toplumun tam üyeliği arasındaki ayrımı ifade etmek için kullanılır (Andersen, 2005: 89).

Türkçede vatandaşlık, kardeşlik kökünün vatan ve yurt kavramları ile farklı şekillerde ele alınması sonucu ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda vatandaşlık, ülkeye, uyrukluk yani Türklük yönünden bağlı

olmayı ve çeşitli hak (seçme-seçilme hakkı, ifade hürriyeti gibi anayasal haklar) ve anayasal sorumlulukları (vergi ödeme, askere gitme gibi) ifade etmektedir.

"*Vatandaş*" kelimesi, tamamen modern bir devletin üyesi olan, oy kullanma, siyasi görevde bulunma ve kamu yararına hak talep etme gibi olası tüm yasal haklara sahiplik olarak anlaşılmaktadır. Herhangi bir devlet vatandaşının ülkeden ülkeye değişen bazı sorumlulukları da bulunmaktadır. Aslında, bir devlette resmi üyelikten doğan haklar ile bu devlette ikamet eden kişilerin maddi hakları arasında giderek artan bir ayırım söz konusu olmamaktadır (Glick Schiller & Caglar, 2008:203-204). Son yıllarda ikamet odaklı yaşam ve sorumluk sahibi olma gibi bir düzenin yaygınlaşmaya başladığı söylenebilir. İkamet konusu, vatandaşlığın önüne geçen küresel bir etkinin sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Vatandaşlığın hukuki tanımı, birey ile devlet arasındaki yasal ilişkiyi vurgular. Bu nedenle, yasal statü, bireyin vatandaş olarak tanındığını, devletin hak ve sorumluluklarını devletle ilişkili olarak tanımladığını ifade eder. Bu bakımdan vatandaşlık, vatandaşlar ve yabancılar arasında değerli bir çizgi ile bölünmüş hale gelir. Vatandaşlığa alma işlemini yerine getiren devletlerin kabul ölçütleri veya ikili/çok uluslu kişilerin kabul süreçlerini yerine getiren ülkeler artık artan randa tercih edilmektedirler. Günümüzde vatandaşlık statüsünün mahal alanı, sınırlara bağlı ulus-devlet (Lister & Pia, 2008: 59) olarak ortaya çıkmaktadır.

Vatandaşlık ile ilgili fikirler, hükümetlerin kasıtlı politika seçimlerinden etkilenerek, değişen sosyal, ekonomik ve siyasi beklentileri yansıtan değişikliklerle sürekli olarak inşa edilmekte ve yapılandırılmaktadır. Küreselleşme olgusu ve terörle mücadele vatandaşlık kavramı için farklı bir anlam yapısı oluşturarak yeni kavramsal alan inşasına yol açmaktadır. (Mullard & Cole, 2007: 7). Kavram süregelen sosyal bağlamlardan etkilenerek değişmektedir.

Vatandaşlık konusunda temel yaklaşımı ortaya koyanların başında gelen T.H. Marshall, vatandaşlık yolu ile kimlik, aidiyet, statü, haklar ve sorumluluklar da dahil olmak üzere bir kişinin belirli bir toplumun tam üyesi haline geldiğini (Marshall, 1950) ifade etmektedir. Ona göre vatandaşlık statüden başka bir şey değildir. Turner' a göre bu, bir insanı toplumun yetkili bir üyesi olarak tanımlayan, kişilerin ve sosyal grupların kaynak akışını şekillendiren bir dizi uygulama (hukuki, politik, ekonomik ve kültürel)" dir (Turner, 1993). Bu uygulamalar devlet ve vatandaşları arasında toplumunda siyaset alanı içinde "sivil toplum ile devlet arasındaki arabulucu" bir ilişkiyi tanımlayan hak ve görevleri gerektirir (Hays-Mitchell, 2008: 203).

T. H. Marshall, "*Vatandaşlık ve Sosyal Sınıf*" (1950) adlı çalışmasında, vatandaşlık, herkesin tam ve eşit bir toplum üyesi olarak muamele görmesini sağlamanın yoludur demektedir. Bu nedenle Marshall, vatandaşlığın tam ifadesinin, liberal-demokratik refah devletinde gerçekleştiğine inanmıştır. Böylece devlet, herkes için bireysel, siyasi ve sosyal hakların garantörü olur ve toplumun her üyesinin tam olarak toplumun ortak yaşamına katılmasını ve rahat şekilde yaşamasını sağlar (Lister & Pia, 2008: 63). T. H. Marshall'ın çalışması, vatandaşlığın, bireylerin kendi farklı yaşam biçimleri ve seçimlerine uymalarını sağlamak için topluma yeterli derecede dâhil olmasını sağlayan bir statü eşitliği yaratmaya çalışmak için nasıl geliştiğini tanımlama özellikle önemlidir. (Lister & Pia, 2008: 30).

T.H.Marshall'ın sıkça ele aldığı tartışmada vatandaşlık, özellikle bireysel, siyasi ve toplumsal hakları tanıyan ulus-devletle ilgili bir durumdur. Bireysel haklar, kişisel özgürlük için yasalar ile güvence altına alınan haklar, ifade özgürlüğü, dernek kurma, dini hoşgörü ve sansürden korunma özgürlüğüdür. Siyasi haklar, siyasi süreçlere katılma hakkını, sosyal haklar ise eğitim, ekonomik güvenlik ve sosyal devlet hizmetleri gibi sosyal yardımlara ve kaynaklara erişim haklarını içermektedir (Marshall, 1950).

Vatandaşlık konusundaki var olan tartışmalar, Marshall'ın yaşadığı zamanda daha az belirgin olan çoğulculuk ve çeşitlilik biçimleri bağlamında gerçekleşmektedir. Ulus-devlet, toplumsal hakların ana sağlayıcısı olmasına rağmen, sınırları uluslararası göç, çok-uluslu şirketler, ulus-ötesi siyasi örgütler gibi yapısal etkiler yoluyla değişime/dönüşüme zorlanmaktadır. Bu değişim süreci içinde vatandaşlık ve kimlik konusundaki tartışmalar birçok gelişmiş ülkede başlamış olması şaşırtıcı değildir (Jackson, 2003:2). Çünkü bu süreç çok dinamik ve farklı etkiler ile sürekli bir değişim içinde kendini göstermektedir. Nitekim "ortak idealler" kavramı ile tanımlanan vatandaşlık, soy bağından ziyade doğum ülkesinde (yerinde) ikamet etme hakkı soy bağından gelen akrabalık önceliğini yerinden etmeye başlamıştır (Cesarani & Fulbrook, 2003: 1).

Bu nedenlerle vatandaşlık, bir tanım içinde ele alınabilecek statik bir kavram değildir. Vatandaşlık tanımında sosyal, siyasi, ekonomik ve kültürel bağlamlar bulunmaktadır. Vatandaşlığı şekillendiren ve tanımlayan sivil, politik ve sosyal haklar birilerine eşit derecede değerlendirilemezler. Artık devletler var olan tehdit algılamalarına göre sık sık özel hayatın gizliliği, ifade özgürlüğü ve toplanma özgürlüğü gibi bir takım kişisel hakları yeniden tanımlayarak bu hak ve özgürlüklere istisnai durumlarda sınırlama getirmektedir (Mullard & Cole, 2007: 12). Özellikle bu gibi durumlarda vatandaşlık kavramı katı devlet uygulamalarında (Howard-Hassmann & Walton-Roberts, 2015), hak ve özgürlük alanının kolay sınırlandırılmasına yol açabileceği gibi (Joppke, 2013), polis devlet uygulamalarında (Power, 2016) farklı boyutlara yol açabilmektedir.

Vatandaşlık devasa büyük kurumsal yapıların kontrolünde kurulan iyi bir ağ olarak ifade edilebilir. Var olan vatandaşlık tanımları (örneğin statü vatandaşlığı, haklar olarak vatandaşlık, uygulama olarak vatandaşlık ve kimlik olarak vatandaşlık), vatandaşlığı ima ettiği ve aktif bağlantılardan (bunlar dikey, yani birey ile devlet arasında ya da yatay yani bireyle topluluk arasında (ulus) kendisini kimliğe dayandıran ya da her ikisi arasında) geçtiği fikrini benimsemektedir. Bu nedenle vatandaşlar, iş birliği, hak ve yükümlülüklerin fayda ve yüklerini dağıtan ilişkisel ağı üyesidirler. Üstelik bireyler, artık niteliksiz bir bağlılığa sahip tek, birleşik ve sınırlı bir ağ içinde kilitlenmemektedirler. Vatandaşların diğer ağlarla (yani köken ülke veya çalışma ülkesi) bağlantıları vardır ve uluslararası hukuk gelişmeleri, Avrupa Birliği gibi bölgesel iş birliği biçimleri nedeniyle bireyler ulus devlet dışındaki normatif yapılar arasında yeni bağlantı hatları geliştirilmiştir. Vatandaşlar bu nedenle, başka bir normatif sistemle olan bağlantıları bloke edildiğinde veya olumlu bir sonuç getirmediğinde, pozisyonlarını değiştirebilir ve normatif bir sistemle (yani, insan hakları rejimi veya Avrupa Birliği) bağlantılarını etkinleştirebilmektedirler (Kostakopoulou, 2008: 108).

Dolayısı ile vatandaşlığın tarihsel arka planı ile bağlantılı yapısındaki değişim ve/veya değişikliklerin tespiti önem kazanmaktadır. Bu nedenle vatandaşlığın tarihsel gelişim sürecine kısaca değinmek gerekmektedir.

2. VATANDAŞLIĞIN TARİHSEL GELİŞİMİ

Vatandaşlık tarihi bir şehir devletinde veya polisteki siyasi üyelik olarak adlandırıldığında, Yunan dönemine kadar uzanmaktadır. Eski Yunanlılar için vatandaşlık polis içinde var olmak, Romalılar için imparatorlukta bulunmak/ikamet etmek, modern dönemde ise siyasi toplulukta yani ulus devlette yer almaktır (Lister & Pia, 2008: 68). Dönemlere bakıldığında mekânda bulunma anlayışından topluluk içinde bulunmaya doğru giden bir kavram algılayışı bulunmaktadır. Kavram mekândan bağımsız zihinlerde algılanan bir kavramsal dönüşüm içinde varlığını sürdürmektedir.

2.1. Eski Yunan'da Vatandaşlık

Vatandaşlık kavramının tarihsel kökenleri Yunan polisinde ve daha sonra orta çağ kasaba ve şehirlerinde yer almaktadır. Kavram olarak Antik Yunan'daki şehir devletlerini işaret eden *city* den türetilmiş ve şehir devletine mensubiyeti ifade eden bir sözcük olan *citizen* ya da *citoyen* teriminde doğmuştur (Polat, 2010: 5). Vatandaş (*citizen*) kavramının Eski Roma'da da vatandaş anlamına gelen *cives*'den türediği de düşünülmektedir. Vatandaşlık kelimesi bu anlamda ilk kez 1605 yılında "hak ve ayrıcalıklara sahip, bir kentin eşrafı ya da özgür kişisi" anlamında kullanılmıştır (Koshaker & Ayiter, 1977: 11).

Toplumsal ilişki olarak vatandaşlığın doğası, vatandaşlığın düzenlenmesini ima eden normlar ile tanımlanmaktadır. Bu tür düzenlemelerin kökleri antik Atina'da Perikles tarafından ifade edilmiştir. Perikles, vatandaşlığı normatif anlamda tanımlayan ilk figürlerden birisidir. Aristo, vatandaş "yönetimi vatandaşın hayatında paylaşılan ve sırayla yönetilenler" olarak tanımlamıştır (Kostakopoulou, 2008: 14).

Demokrasi ve vatandaşlık kavramlarının ilk kez tarih sahnesine çıktığı site devletlerinde vatandaşlık, ayrımcı fakat katılımcı özelliklere sahiptir. Yunan site devletlerinde yaşayan ve reşit olan herkes değil, yalnızca reşit ve özgür olan erkekler vatandaşlık statüsünde, özgür olmayanlar (köleler) ve kadınlar vatandaşlık sınıflandırması dışında tutulmuştur. Vatandaşlığın katılımcı özelliği, vatandaş olanların siyasi karar alma ve icra süreçlerinin tümüne katılımını ifade etmekteydi. Buna göre vatandaşlar, halk meclislerinde ele alınan kanunları tartışma ve oylama, idarecileri seçme, vergi ödeme ve askerlik

görevini yerine getirme gibi hak ve yükümlülüklerle sahiplerdi. Her iki özellik gerek Roma İmparatorluğu ve gerekse feodal dönemde varlığını önemli ölçüde korumuştur. Yunan şehir devletlerinde ortaya çıkan vatandaşlık nosyonu, günümüz vatandaşlık anlayışından oldukça farklıdır. Antik Yunan devletlerinde vatandaşlar geniş siyasi katılım haklarına sahipti. Yine de vatandaşlık haklardan ziyade yükümlülüklerle tanımlanan bir hukuki statüyü ifade ediyordu (Temelat, 2013: 4).

2.2. Eski Roma ve Orta Çağ'da Vatandaşlık

M.Ö. 500'lü yıllarda gelişen Roma vatandaşlığı, yasal statü (hareket hakkı) olarak vurgulanmıştır. Antik Yunan'da olduğu gibi vatandaşlık, Roma modelinde de çok katmanlıydı; az sayıdaki vatandaşa siyasi hayata katılımlarıyla ilgili hak veya görev verilmişti. Ancak terim, Yunan'a göre daha olumlu bir anlam ifade ediyordu. Çoğu zaman hem doğum ile kazanılan hem de imparatorluğa bağlılık kavramını içeren vatandaşlık, Roma'da güvenlik ve statüye ulaşmak için bir araç (O'Byrne, 2003: 10) olmuştur.

Romalılar vatandaşlığı, fethedilen yerdeki insanlara genişletilebilir ve verilebilir hale getirerek vatandaşlığı siyasi katılımı özümseyerek dönüştürmüştür. Böylece vatandaşlığa sığınma hakkını getirmek suretiyle siyasal haklara sahip olmayan yeni vatandaşlık sınıfının oluşturulması sağlanmış ve militarist bir boyut kazandırılmıştır. İkincisi ise vatandaşların orduya hizmet etme, güçlü bir görev bilincine sahip olma ve kanuna saygı göstermelerine neden olmuştur. Roma İmparatorluğunun gücü ancak katı disiplin ve düzenin korunması ile sağlanabildiğinden, bu durum gerçekten bir zorunluluk olarak ortaya çıkmıştır (Kostakopoulou, 2008: 16).

Roma İmparatorluğu'nda, imparatorluğun sadık yandaşlarını birleştirmeyi amaçlayan daha dar amaçla olsa da üst katmanları imparatorluk kurumlarına dâhil etmek amacıyla bireylere ve gruplara çeşitli derecelerde vatandaşlık verilmiştir (Brysk & Şafir, 2004: 211). Roma sonrası Orta Çağ'da Hristiyanlığın yaygınlaşmasıyla birlikte, siyasi topluluğa aidiyetin yerini kiliseye aidiyet aldığından, birkaç İtalyan devleti dışında, vatandaşlık eski önemini kaybetmiştir. Ancak 18. yüzyıldan sonra Fransız ve Sanayi Devrimleri sonucunda aristokrasinin ve kilisenin hâkim olduğu sosyal ve siyasi düzenin meşruiyetinin sarsılması, bireyle, siyasi toplum arasındaki ilişkinin niteliğini değiştirmiştir. Bu nedenle 19. yüzyıldan bu yana kentleşme, sanayileşme ve modernizasyon ile birlikte vatandaşlık kavramı da önemli değişikliğe uğramıştır (Heater, 2004: 170-173). Vatandaşlığın değişen yapısı bu dönemden sonra ilginç bir hal almaya başlamıştır.

2.3. Modern Dönemde Vatandaşlık

On sekizinci yüzyılın sonlarında vatandaşlık hak olarak görülmeye başlandıktan sonra kamu otoriteleri eliyle hakların ilk "modern" beyanları ortaya çıkmıştır. Birleşik Devletlerdeki Haklar Bildirgesi (1791), birey haklarının devletin yasama yetkisine sınır koyarken, Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi (1789), bireyin haklarının kanunla garanti altına alınması ve uygulanması gerektiği fikrine dayanmıştır (Kiviniemi, 2005: 116). Her iki bildirmede de yenilik olarak vatandaşlar için "eşitlik" ilkesinin ortaya çıkmasıdır. Bu ilkeyle vatandaşlıktaki ayrımcılık vasfının giderilmesi, herkesin-teorik de olsa- eşit birey haline getirilmesi amaçlanmaktadır. Böylelikle her bir birey, kendi hak ve sorumluluklarının merkezinde, başka bir ifadeyle öznesi olacaktır (O'Byrne, 2003: 10). Özne vasfındaki birey anlayışı, modern ulus-devletlerin, feodal sistemin parçalı, eşitsizlikçi ve imtiyazlı toplum modelini tasfiye ederek, bütünleşmiş bir toplum modeli oluşturması sürecinde kullanılmıştır. Böylece vatandaşlık hem statü hem de kamusal uygulamayı sağlayan bir araç haline almıştır. Bu araçlardan birincisi, liberal geleneğin haklar söylemine ve ikincisi ise cumhuriyet geleneğinin yükümlülükler söylemine dayandırılmıştır (Tobler, 2003: 113). Modernleşme öncesinde dar kalıplara sıkışan vatandaşlık modern dönemde farklılaşarak canlı bir organizmaya benzer şekilde gelişerek farklılaşmaya başlamıştır.

2.3.1. Liberal Vatandaşlık

Liberal vatandaşlık, herkese eşit hak tanınması yoluyla devlet yapısına bağlı olan bu üyeliği desteklemeyi amaçlamaktadır. Bu nedenle, liberal vatandaşlığın odağında eşitlikçi bir motif bulunmaktadır. On altıncı ve on yedinci yüzyıllarda mutlakiyetçiliğe karşı geliştirilen liberal vatandaşlık, 1960 ve 1970'lerde başlayan toplumsal bütünleşmenin sorunlarına tepki olarak yeniden yorumlanmıştır.

Liberal açıdan vatandaşlık, “meşru toplumsal eşitsizliğin mimarı” olarak da görülmektedir; bu durum, özgürlüğü besleyen ve pazara dayalı eşitsizliklere izin veren, hatta teşvik eden bir statüdür. Liberal düşünce kaçınılmaz olarak insanın iyiliği konusunu ele aldığından dolayı Halberstam tarafından vatandaş olma ve bir insan olarak iyi yaşama arasındaki ilişkiyi anlamının bir yolu olarak sunulmuştur (Halberstam, 1999’den akt. Collins, 2006: 5).

Tarihsel olarak hakların bir hiyerarşisi oluşturulsa da uluslararası sistemde liberal vatandaşlık görüşü ayrıcalıklı kılınmıştır. Medeni ve siyasi haklar, uluslararası hukukta “adil yargılanabilir” haklar olarak tanınmıştır. Ekonomik, sosyal ve kültürel haklar daha yumuşak ve daha adaletli, “acil” ve “kademeli” olarak değerlendirilmiştir (Khoo & Baudrillard, 2007: 193). Liberal vatandaşlık yaklaşımı aslında uluslararası alanda değerlendirilmeye başlayan vatandaşlık konusu ile ilgili farklı değerlendirme sınıflandırmalarının ulusal alandan uluslararası alana çıkmasını sağlamıştır.

2.3.2. Avrupa Vatandaşlığı

Genelde ele alınan vatandaşlık kavramları, birey ile toprak arasındaki ilişkiyi ifade eder. Farklı devletlerin Avrupa uyumu var olan bu süreci değiştirmiştir, devlet artık vatandaşlığın tek bağlı olduğu yer değildir. Avrupa’da “iç içe konulmuş” vatandaşlıkların (ulus üstü, ulusal, ulus-altı vatandaşlıklar) ortaya çıkması önemlidir. Avrupa vatandaşlığının ne olduğu konusunda çok şey ifade edilmese de “eski” (ulusal) ve “yeni” (Avrupa-ulus üstü) vatandaşlık arasında örtük ve/veya açık toplumsal, sosyal ve siyasi müdahale ve bunun ardından gelen aşamalı değişim süreci söz konusudur. Avrupa Birliği hukuki ve siyasi dinamikleri, uyrukluk ve vatandaşlık modelinin temellerini değiştirerek, ulusal vatandaşlığın örgütsel mantığını ve uygulamalarını etkilemiştir (Kostakopoulou, 2008: 35-36). Yeni yapı eski olan kavramları yeniden ele alarak farklı ve sürekli değişen yeni bir dinamik kavram süreci ortaya çıkartmıştır.

Siyaset ve hukuk teorisi açısından “Avrupa vatandaşlığı” hakkında çok sayıda çalışma bulunmaktadır, ancak yine de Avrupa vatandaşlığına dair politik tutum ve davranışlar üzerine görece olarak çalışma eksikliği özellikle AB düzeyinde Eurobarometer kullanılarak karşılaştırmalı çalışmalar yapılmaktadır. Böylece Avrupalıların tutum ve davranışlarının yapılan istatistiksel çalışmalarda belirgin faktörlerin izole edilmesi yoluyla bilinçlenmesi yoluna gidilmiştir. Fakat bu çalışmalar, Avrupa vatandaşlığı konusunda güncel var olan durumu ortaya koymaktan uzaktır; çünkü var olan veriler ne yazık ki genellikle ulusal bağlamda algılanarak değerlendirilmektedir (Muxel, 2009: 157-158). Avrupa vatandaşlığı ve bunun yansımalarını değerlendirmek vatandaşlık ile ilgili ulusaldan uluslararası alana vatandaşlığın doğumundan, gelişmesi ve olgunlaşması sürecinde önemli aynı zamanda dikkate değer bir durumu ortaya çıkartmıştır. Yeni dinamik süreç var olan yapılarda değişimi ortaya çıkardığı gibi eski olan kavramlarda değişmektedir.

2.3.3. Ulus Ötesi Vatandaşlık

Birtakım yazarlar ulusal vatandaşlık üzerine yerleştirilen ve gittikçe alakasız hale getirilen yeni bir “ulus ötesi vatandaşlık (postnational)” biçimi öngörmüşlerdir. Bunlara göre devlet, vatandaşlığın uygun bir yeridir, ancak günümüzde vatandaşlık durumunun ulusal sınırların ötesinde giderek arttığı konusunda ısrarcı davranmaktadır. Bu siyasi katılım biçimi ulus ötesi faaliyet olarak nitelendirilmiş “toplumsal hareketler, diğer sivil toplum örgütü ve devlet sınırları içindeki vatandaş olmayan bireylerin” faaliyetleri olarak tanımlanmıştır (Lister & Pia, 2008: 68).

Bir başka tanımlamaya göre ulusötesi vatandaşlık, ulus-devlet sınırlarının ötesindeki kişileri ve kurumları birbirine bağlayan çoklu bağlar ve etkileşimlerdir. Bu tanımlamaya göre ulusötesicilik, mesafelere rağmen ve uluslararası sınırların hala mevcut olduğu durumda küresel olarak kurulabilen ilişkileri ve faaliyetleri ifade eder. Ulusötesicilik kavramına, hedef yerlerdeki dış göç kaynakları, onların ailelerinden ve arkadaşlarından olan insanlar ile diğer tanıdıkları arasındaki hareketler, iletişim ve değiş tokuşları ifade etmek için başvurulmaktadır. Ulusötesicilik kavramını ilk başlarda kullananlar, göç edenlerin göç edilen yerlerdeki iktisadi ve siyasi konumları ile bu konumlarına bağlı faaliyetleri kapsamak üzere tanımlamıştır. Kavram iş ve eylem belirten bir tanımlama aracı olarak kullanılmıştır. Ancak süreç içinde kavram aynı anda birden fazla kimliği ifade eden birden fazla ülke ve/veya birlik bağına sahip olan tanımlama yapılarını ifade etmek üzere kullanılmaya başlanılmıştır.

Ulusötesicilikten farklı olarak ulus-ötesi vatandaşlık, ulusal vatandaşlık kavramını ret etmediği gibi ulus devletlerin önemini de inkâr etmez. Kavram ile ilgili yapılan değerlendirmelerde devletin ötesinde oluşturulan devlet dışı ağlar ve topluluk yapılarına dikkat çekilerek, çoklu aidiyet ile örtüşen sadakatlerin varlığı ortaya konulmaktadır. Ulus ötesi vatandaşlık, vatandaşlığın uyrukluk modelini öncül olarak kabul ederken, daha liberal ve reforme edilmiş bir şekil tanımlanmaktadır. Böylece, ulus ötesi vatandaşlık, insani yükümlülükleri onaylayarak evrensel kabul edilmiş hak ve özgürlüklerin kapsayıcı şemsiyesi altında kendisini ifade etmektedir. Böylelikle liberal demokratik ulusal vatandaşlık modelini/algısını zenginleştirmekte fakat ulusal vatandaşlığın ötesine geçememektedir (Kostakopoulou, 2008: 78). Aslında modern dönemde de ulus ötesi bakış gelişmiş olsa da ulus devlet anlayışı çerçevesindeki yaklaşımlar güçlü şekilde varlığını devam ettirmektedir.

2.3.4. Farklı Vatandaşlık Yaklaşımları

T.H. Marshall'ın klasik formülasyonunda, “toplumsal vatandaşlık”, “topluluktaki bireyin tam üyeliğini” ifade ederken, bugün bu tanımlamanın ötesinde farklı faktörlere bağlı olarak kurgulanan vatandaşlık algıları bulunmaktadır (Marshall, 1950; Marshall, & Bottomore, 1992). Birçok araştırmacının gözlemlediği gibi, özellikle 1989 yılında Berlin Duvarı'nın yıkılışı ve 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılışı, liberal söylemin küresel çapta yaygınlık kazanmasına yol açmıştır. Böylece yeni vatandaşlık biçimlerini ve vatandaşlık hakları ile ulus-devlete bağlılığın görece ortadan kalkması süreci başlamıştır. Bağlantı kopukluğu, ulus-ötesi vatandaşlık, küresel vatandaşlık ve yerel düzeyde kültür vatandaşlığı olarak ortaya çıkmıştır (Chidester, 2003: 35-36). Bu süreçte gelişen sanayi, teknoloji ve sonucunda ortaya çıkan çevresel sorun ve durumlar ekolojik vatandaşlık denen yaklaşımın gelişmesine neden olmuştur. Ekolojik vatandaşlık insanların çevre konuları ile ilgili olarak ulusal/uluslararası süreç içinde doğan küresel hak ve sorumluluklarına atıfta bulunan bir yaklaşım şeklinde ortaya çıkmıştır (Hansen, 1993). Tüm bunlara ek olarak medya vatandaşlığı (Ohmae, 1990), cinsel vatandaşlık (Evans, 2013), esnek vatandaşlık (Ong, 1999) ve diğer seçkin ulus-ötesi hak ve kimlikler topluluğunun müşteri vatandaşlığı (Murdock, 1994; Harris, 2009), geniş görüşlü vatandaşlık (Hutchings & Dannreuther, 1999) gibi küresel vatandaşlığın yeni biçimleri söz konusu olmaktadır (Appadurai, 1996'den akt., Chidester, 2003: 36). Açıkçası vatandaşlık, yalnızca yaşamın fiziksel, politik ve ekonomik koşullarıyla değil, aynı zamanda bireyin psikolojik, duygusal (hatta dini ve manevi) boyutlarını da içeren önemli bir kimlik halini almıştır. Vatandaşlık kavrayışındaki bu değişim ve dönüşüm kavramın sürekli gelişen dinamik yapısının bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.

SONUÇ

Bu çalışmada, vatandaşlık kavramı ve kavramın tarihsel süreci üzerine olan tartışmaların bir özeti verilmeye çalışılmıştır. Vatandaşlık, bir politik sistemin yetkili üyeleri olarak tanımlanan hukuki, siyasi, ekonomik ve kültürel birtakım uygulamaları ifade eder. Dolayısıyla vatandaşlık bireyler ve onların ait oldukları sosyal gruplara kaynakların tahsisi veya tahsis şekillerini oluşturur (Rudrappa, 2004: 9). İçeriği açısından bu kadar geniş kapsamlı bir anlayışın farklı boyutlarda ele alınması gereklidir.

Vatandaşlık, bir kavram ve bir durum olarak, rastlantısal olmayan bir şekilde gelişmiştir. Elbette bu, kavramın değişkenliği sınırsız olduğu anlamına gelmemektedir. Vatandaşlığın gelişen/genişleyen anlamları ve içeriği tarihsel, hukuki, siyasi ve yapısal gelişmelerle şekillenmiştir. Başka bir ifadeyle vatandaşlık, siyasi ve toplumsal çelişkilerin gölgesinde kısmen tanımlanabilir, kısmen de öngörülemeyen bir geleceği içeriğinde barındırmaktadır. Modern vatandaşlık kavramının tarihsel gelişimi ve hukuk sistemlerince ele alınış biçimi ülkeden ülkeye, sistemden sisteme farklılık gösterir. Vatandaşlığın gelişiminde etkin olan ulus-devletler, yapıları gereği kimlerin vatandaş olacağı ve vatandaşlık statüsüne kabul edileceğinin düzenlenmesinde belirleyici olmuştur. Bunun yanı sıra ulus-devlet sahip olduğu kurumlar sayesinde vatandaşlık hak ve özgürlüklerinin en etkili uygulayıcısı olsa da insan hakları sözleşme uygulamalarının değişiklik göstermesi durumlarında farklı istisnalar da getirebilmektedir (Brysk & Shafir, 2004: 5). Vatandaşlık tanımlama ve içerikleri farklı devletlerin anayasal hak ve özgürlükler sınıflandırmalarına, anlayış farklılıklarına göre şekillenerek ortaya çıkmaktadır.

Tarih boyunca, vatandaşlık kavramı, demokrasi, adalet ve eşitlik terimlerini kavram yapısı içinde biriktirmiştir. Vatandaşlık kavramları, idealizme eğilimli olmakla suçlanabilir. Bununla birlikte, idealizmin bu biçimlerini ve içeriğini kurumsallaşmış resmi haklar ve ödevlerin kaynağı olarak

incelemek önemlidir (Kiviniemi, 2005: 128). Vatandaşlık özelinde Vestfalya³ çerçeve, halen çok önemli olmasına rağmen, tek başına siyasi realite üzerinde yeterli bir kavramsal geçerlilik sağlayamamaktadır. Geleneksel vatandaşlığın farklı çeşitlerini içeren, aynı zamanda kendi vatandaşlık taleplerini ortaya koyan bölgesel, ulus-ötesi ve küresel kimliklere açık olan daha karmaşık ve farklılaştırılmış bir modele ihtiyaç duyulmaktadır (Falk, 2004: 189). Nitekim bugün küresel gelişmeler, farklı ulus üstü yapılar vatandaşlık anlayışı ve hukuki yapısını derinden etkilemekte vatandaşlık kavramı sürekli olarak yeniden ele alınmaktadır.

Vatandaşlığın anlamı, siyaset felsefesinin ve biliminin ana tartışma konularından biridir. Zira yerleşmiş olan liberal vatandaşlık teorileri, bireyler ve siyasi topluluklar arasındaki ilişkilerin nasıl görüldüğü fikrine meydan okuyan toplumsal, çok kültürlü ve ulus-ötesi eleştirilerle karşı karşıyadır. Buna paralel olarak, vatandaşlık çağdaş sosyal ve politik gelişmeler açısından da zorluklarla baş etmektedir. Küreselleşmenin, Avrupa uyumunun, toplu göçün ve değişen siyasi katılım biçimlerinin ve refah devletinin sağlanacağı bir dönemde Avrupa'daki vatandaşlığın kesin şekli ve yapısı da değişecek gibi görünmektedir (Lister & Pia, 2008: 1). Dünyada farklı boyutlarda yaşanan değişim ve gelişim dinamik yapıya sahip olan vatandaşlık kavramında da değişim ve gelişmeyi sağlayacağı söylenebilir.

Günümüzde küreselleşme, post-modernite, çok kültürcülük, insan hakları ve cinsiyet gibi olguların vatandaşlığı yakından etkilemesi ve Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne aday ülke olmasının yanı sıra yakın dönemde anayasa değişikliğiyle geçilen Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi ile birlikte kamu yönetiminde çalışmaların başlatılması, bu alanda daha kapsamlı araştırmalar yapılmasını gerektirmektedir. Modern vatandaşlık kurumunun en önemli özelliği ırk ve din ayrımcılığını reddetmesi olarak göze çarpmaktadır. Türkiye'de de vatandaşlık kavramı tarihsel gelişim süreci içinde bu tür ayrımları dışlayıcı olmuştur.

Bütün bu değişim ve gelişmelerin yanında ilginç şekilde özellikle küreselleşmenin de etkisi ile ikamet kaynaklı hak ve sorumluluklarında vatandaşlık gibi bir kavramsal haline geldiği ve ikamet kaynaklı konuların gerek hukuk alanında gerekse diğer sosyal alanlarda (kamu uygulamaları, sosyal haklar, siyasi haklar gibi) etkili olmaya başladığı söylenebilir. Bu konu ile ilgili olarak Türkiye'de farklı disiplinler arası çalışmaların da yapılması bu süreçte önemli olacaktır.

KAYNAKÇA

- Andersen, J.G. (2005). *Citizenship, unemployment, and welfare policy*. In JG Andersen, AM Guillemard, PH Jensen and B. Pfau-Effinger (Eds.), *The Changing Face of Welfare: Consequences and Outcomes from a Citizenship Perspective*, (pp. 75–91). Bristol: Policy Press.
- Brysk, A., & Shafir, G. (2004). Conclusion: Globalizing Citizenship? In A. Brysk & G. Shafir (Eds.), *People Out of Place: Globalization, Human Rights and the Citizenship Gap*, (pp. 209-215). New York: Routledge.
- Cesarani, D., & Fulbrook, M. (2003). *Introduction*, Cesarani, D. and Fulbrook, M. (Eds.) (pp.1-16), *Citizenship, Nationality, and Migration in Europe*. London: Routledge.
- Chidester, D. S. (2003). *Global citizenship, cultural citizenship and world religions in religion education*. Jackson, Robert (Eds.). *International perspectives on citizenship, education and religious diversity*, (pp.29-45). London & NY: Routledge.
- Collins, S. D. (2006). *Aristotle and the Rediscovery of Citizenship*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Esendemir, Ş. (2008). *Türkiye'de ve dünyada vatandaşlık: eski sorular, yeni arayışlar*. Ankara: Birleşik Yayınevi.

³ 1648'de Vestfalya Barışı, Otuz Yıl Savaşı'nı sona erdirilerek, modern devlet sisteminin resmen egemen dünya düzeni çerçevesi olarak kurulmasına neden olmuştur. Bu terim özellikle uluslararası ilişkiler alanında modern devlet anlayışı ile eş anlamda kullanılmaktadır.

- Evans, D. (2013). *Sexual citizenship: The material construction of sexualities*. London: Routledge.
- Falk, R. (2004). *Citizenship and globalism: markets, empire, and terrorism*. In A. Brysk & G. Shafir (Eds.), *People Out of Place: Globalization, Human Rights and the Citizenship Gap*, (pp. 177-189). New York: Routledge.
- Glick Schiller, N., & Caglar, A. (2008). *And ye shall possess it, and dwell therein: social citizenship, global Christianity, and non-Ethnic immigrant incorporation*. In D. Reed-Danahay & C. Brettell (Eds.), *Citizenship, political engagement, and belonging: Immigrants in Europe and the United States*, (pp. 203-225). New Brunswick: Rutgers University Press.
- Hansen, A. (1993). *The mass media and environmental issues*. Leicester: Leicester University Press.
- Harris, J. (2009). *Customer-citizenship in modernised social work*. Harris, J., & White, V. (Eds.). *Modernising social work: Critical considerations*, (pp.67-88). Bristol: The Policy Press.
- Hays-Mitchell, M. (2008). *Who are the victims, where is the violence: the spatial dialectics of Andean violence as revealed by the Truth and Reconciliation Commission of Peru?* D. Cowen and E. Gilbert (Eds.). In *War, citizenship, territory*, (pp. 199-218). London and New York: Routledge.
- Heater, D. (2004). *Citizenship: the civic ideal in world history, politics and education*. Manchester: Manchester University Press.
- Howard-Hassmann, R. E., & Walton-Roberts, M. (Eds.). (2015). *The human right to citizenship: A slippery concept*. Pennsylvania: University of Pennsylvania Press.
- Hutchings, K., & Dannreuther, R. (Eds.). (1999). *Cosmopolitan citizenship*. New York: St. Martin's Press.
- Jackson, R. (2003). *Citizenship, religious and cultural diversity and education*. Jackson, Robert (Eds.). *International perspectives on citizenship, education and religious diversity*, (pp.1-28). London & NY: Routledge.
- Joppke, C. (2013). *Transformation of citizenship: status, rights, identity*. E.F., Nyers, P., & Turner, B.S. (Eds.), *In Citizenship between past and future* (pp. 36-47). London: Routledge.
- Khoo, S. M., & Baudrillard, J. (2007). *Globalisation, terror and the future of 'development': citizenship beyond bare life?* In Mullard, M., & Cole, B. (Eds.). *Globalisation, Citizenship and the War on Terror*, (pp.189-211), Edward Elgar Publishing.
- Kiviniemi, M., (2005). *Profiles of citizenship elaboration of a framework for empirical analyses*, In J. Bussemaker (Eds.), *Citizenship and welfare state reform in Europe*, (pp. 115-130). London: Routledge.
- Koshaker, P., & Ayiter, K. (1977). *Roma özel hukukunun ana hatları*, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Kostakopoulou, D. (2008). *The future governance of citizenship*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lister, M. & Pia, Emily. (2008). *Citizenship in contemporary Europe*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Marshall, T. H. (1950). *Citizenship and social class and other essays*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Marshall, T. H., & Bottomore, T. B. (1992). *Citizenship and social class*. (Vol. 2). London: Pluto Press.
- Mullard, M., & Cole, B. (2007). *Introduction*, Mullard, M., & Cole, B. (Eds.), *Globalisation, citizenship and the war on terror*, (pp.1-12). Edward Elgar Publishing.
- Murdock, G. (1994). *New times/hard times: Leisure, participation and the common good*. *Leisure Studies*, 13(4), 239-248.

- Muxel, A. (2009). *EU movers and politics: towards a fully-fledged European citizenship?* Recchi, E., & Favell, A. (Eds.). In *Pioneers of European integration: Citizenship and mobility in the EU*. (pp.156-178). Cheltenham: Edward Elgar.
- O'Byrne, D. (2003). *The dimensions of global citizenship: political identity beyond the nation-state*. London: Frank Cass.
- Ohmae, K. (1990). The borderless world. *McKinsey Quarterly*, (3), 3-19.
- Ong, A. (1999). *Flexible citizenship: The cultural logics of transnationality*. Durham-London: Duke University Press.
- Polat, E. G. (2010). *Anayasal Vatandaşlık, Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Power, D. J. (2016). "Big Brother" can watch us. *Journal of Decision systems*, 25(sup1), 578-588.
- Rudrappa, S. (2004). *Ethnic routes to becoming American: Indian immigrants and the cultures of citizenship*. USA: Rutgers University Press.
- Türk Vatandaşlığı Kanunu. www.mevzuat.gov.tr. Erişim Tarihi, December 10, 2023, internet adresi, <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5901.pdf>
- Temelat, N. (2013). *Bazı ülke anayasalarında vatandaşlık tanımları*, Ankara: TBMM Araştırma Merkezi Yayınları.
- Tobler, J. (2003). *Learning the difference: religion education, citizenship and gendered subjectivity*. Jackson, Robert (Eds.). *International perspectives on citizenship, education and religious diversity*, (pp.112-129). London & NY: Routledge.
- Turner, B. S. (1993). *Citizenship and Social Theory*. California: SAGE Publications.
- Weber-Pillwax, C. (2008). *Citizenship and its exclusions: The impact of legal definitions on Métis people(s) of Canada*. In Abdi A.A. and Shultz, L. (Eds). *Educating for Human Rights and Global Citizenship*, (pp.193–204), Albany, NY: State University of New York Press.